

*Гуйван П. Д.,
заслужений юрист України,
кандидат юридичних наук, професор
Полтавського інституту бізнесу*

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ ВОЛЕВИЯВЛЕННЯ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню актуального питання стосовно реалізації конституційного права особи на вільне вираження своїх поглядів у сучасному демократичному суспільстві. Наголошується, що, відповідно до основних міжнародних правових актів, які встановлюють загальносвітові основи справедливого та демократичного порядку, право на свободу вираження поглядів охоплює всі можливі форми його реалізації: усно чи письмово, включаючи свободу журналістики, викладення своїх думок та ідей у друкованих ЗМІ, в онлайн-медіа, а також усі форми мистецтва. Державні обмеження й інші формальності можуть застосовуватися до особи, яка вільно виражає свої погляди, лише у виключному переліку випадків, що стосуються загроз основним цінностям для держави, особи та суспільства. Підкреслюється, що, за позицією ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, предмет визначення «поглядів» не варто тлумачити досить вузько. Воно застосовується не тільки до широкого кола понять «інформації» чи «ідей», які отримані зі згоди чи розглядаються як необразливі, а й до тих, які можуть образити, шокувати чи непокоїти. Такими є вимоги плюралізму, толерантності й відкритості думок, без чого неможливе демократичне суспільство. Проаналізовано стан свободи слова в Україні та невиправданий тиск і притягнення журналістів до відповідальності. Відмічені факти переслідування медіа й журналістів в Україні після публікацій, у яких висловлювалася критика політиків і посадових осіб при владі. З урахуванням практики ЄСПЛ зроблено висновок, що право на свободу поширення інформації, вираження поглядів стосується обігу не тільки відомостей, які позитивно сприймаються середовищем, а й таких, що можуть зачіпати особисті інтереси й окремі сторони життя публічних осіб. Для об'єктивності процесу та його чесності має бути зроблено чітке розмежування між констатацією фактів та оціночними судженнями. Тоді як наявність фактів може бути продемонстровано, достовірність оціночних суджень не піддається доведенню. При цьому, попри підвищену увагу суспільства до вказаних питань, правозастосовна система під час їх регулювання мусить керуватися принципом поваги до прав людини у визначенні Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Ключові слова: вираження поглядів, оціночні судження, толерантність.

Постановка проблеми. Одним із проявів верховенства права є те, що воно як основний принцип законотворчої та правозастосовної діяльності в демократичному суспільстві не обмежується лише задіянням чинного законодавства як свого прояву, а включає й інші суспільні регулятори, що мають визначальний вплив на нормальне опосередкування відносин.

Це, зокрема, норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем соціуму. Усі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою відображена в Конституції України [1]. Одним із головних конституційних принципів, які гарантують усебічний і гармонійний розвиток особистості, є уособлене в статті 34 Основного Закону правило, за яким кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Можливість вираження поглядів є продуктом мислення, який дає пізнання як навколишнього середовища, так і себе. Свобода судженням характеризує духовну свободу кожної людини, її внутрішній світ. Погляди та думки лежать в основі діяльності кожного, обумовлюючи її соціальну активність, взаємини з іншими в суспільстві та державі [2, с. 45].

Питання, пов'язані з охороною й захистом прав особи на збирання та вільне поширення інформації досліджувалася такими вченими, як Ю. Шемшученко, А. Полешко, С. Шевчук, Р. Калужний, В. Лутковська, І. Арістова, В. Копилов, О. Крупчан та ін. Разом із тим вивчення питань ще далеке від завершення, свобода вираження поглядів потребує більш ґлибоких досліджень. Продовжують залишатися актуальними й потребують подальшого аналізу нормативно-правові засади реалізації права на свободу поширення та обміну інформацією, зокрема, у ЗМІ. Зміст міжнародних стандартів потребує більш детального вивчення й адаптації до практики національного законотворення. У практичній площині відсутнє прийнятне узагальнення національного правозастосування, яке б здійснило адаптацію української судівничої концепції до європейської практики.

Отже, **метою статті** є дослідження фактичного стану відносин щодо гарантування свободи слова й інформації та напрацювання конкретних рекомендацій, спрямованих на відтворення практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Європейський суд) в українському правовому середовищі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до норм міжнародного права, кожна людина має право на свободу виявлення поглядів за рахунок одержання й поширення інформації та ідей без втручання держави. Проголошення цього права як засади демократичного статусу кожної вільної особи здійснено ще в 1948 році в статті 19 Загальної декларації прав людини: кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань і свободу шукати, одержувати й поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами й незалежно від державних кордонів [3]. Подібне тлумачення його

змісту міститься й у частині 2 статті 19 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права 1966 року, де зазначено, що кожна людина має право на вільне вираження свого погляду; це право включає свободу шукати, одержувати й поширювати будь-яку інформацію та ідеї незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір [4]. Як бачимо, тексти двох визначальних міжнародних актів, які встановлюють загальносвітові основи справедливого та демократичного порядку, хоча й досить схожі, але не тотожні. Пакт розширив поняття свободи слова за рахунок визначення таких форм самовираження, як друковані засоби або інші художні форми. Інакше кажучи, право на свободу вираження поглядів охоплює всі можливі форми його реалізації: усно чи письмово, включаючи свободу журналістики, викладення своїх думок та ідей у друкованих ЗМІ, в онлайн-медіа, а також усі форми мистецтва. Це викликало відповідне реагування міжнародних правозастосовних інституцій, які враховують формулювання правових документів і, отже, роблять право більш універсальним і динамічним: вираження поглядів стає правом, яке не прив'язане до певних технологій, що існували на момент підготовки чи прийняття Декларації прав людини. Не має значення, що це формулювання не введено до ЄСПЛ, оскільки через відсутність посилення на конкретний засіб масової інформації впливає, що жодна форма ЗМІ не може залишитися поза увагою. Отже, це положення застосовується до будь-якого ЗМІ. Суд регулярно посилається на своє тлумачення статті 10 «у світлі сучасних умов» [5, п. 104].

Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод як один із елементів інформаційної свободи особистості також визначає право на вільне вираження поглядів. Стаття 10 цього документа вказує, що це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати й передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади й незалежно від кордонів. Для дотримання основних цивілізаційних засад організації та управління суспільством здійснення цих свобод може підлягати певним формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві, оскільки пов'язані з обов'язками й відповідальністю. Утім подібні обмеження та інші формальності можуть застосовуватися до особи, яка вільно виражає свої погляди, лише у виключному переліку випадків, що стосуються загроз основним цінностям для держави, особи та суспільства. Цей перелік установлено Конвенцією. Він продубльований у національних законах, включаючи Конституції, і не може мати розширеного тлумачення. Інтереси, що можуть бути предметом охорони шляхом застосування подібних регуляторів і становити втручання у право людини на свободу вираження, є національна безпека, територіальна цілісність або громадська безпека, запобігання заворушенням чи злочинам, охорона здоров'я чи моралі, захист репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або підтримання авторитету й безсторонності суду.

Іншими словами, обмеження коментованої свободи особистості внаслідок державного втручання у відповідне право допускається лише в чітко передбачених законом випадках, тобто з метою, яка має легітимний характер. Це означає, що дії владних структур щодо регулювання правових можливостей публічного самовираження задля охорони іміджу держави

або конкретної організації чи діяча, авторитету державних органів не можуть уважатися законною підставою. Така мета вчинення втручання має чітко враховуватися під час вирішення конкретних ситуацій. При цьому відвертим проявом специфіки вердиктів ЄСПЛ щодо справ цієї категорії є те, що в конкретному процесі не лише вирішується спір між заявником і певною державою-відповідачем. Це рішення є зразком відповідної майбутньої поведінки всіх учасників Конвенції. Більше того, згідно з правилом ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», рішення ЄСПЛ є джерелом національного права. Тож, за позицією цього органу, яка імплементується до українського законодавства, свобода вираження поглядів являє собою одну з важливих засад демократичного суспільства та одну з базових умов його прогресу й самореалізації кожного. При цьому предмет конвенційної статті 10 щодо визначення «поглядів» не варто тлумачити досить вузько. Воно застосовується не тільки до широкого кола понять «інформації» чи «ідей», які отримані зі згоди чи розглядаються як необразливі, а й до тих, які можуть образити, шокувати чи непокоїти. Такими є вимоги плюралізму, толерантності й відкритості думок, без чого неможливе «демократичне суспільство». Ця свобода має винятки, які, проте, повинні чітко тлумачитися, і потреба в таких обмеженнях має бути переконливо встановлена [6, п. 33, 34].

Питання свободи вираження поглядів відображені в Йоганнесбурзьких принципах, які ухвалені 1 жовтня 1995 року групою експертів із міжнародного права, національної безпеки та прав людини, що зібралися з ініціативи Міжнародного центру проти цензури «Article 19» за сприяння Центру прикладних правових досліджень Університету Вітуотерсренд у Йоганнесбурзі [7]. Ці принципи визнають юридичне застосування Сіракузьких принципів щодо положень Міжнародного пакту про громадянські й політичні права [8], а також Паризьких мінімальних стандартів прав людини в періоді надзвичайних станів (1984 року) [9]. Цей документ складається з 25 принципів, які визначають право на свободу інформації, обмеження свободи слова, обмеження свободи інформації, засобів правового захисту права на свободу інформації.

Згідно з принципом 7, мирне здійснення права на свободу висловлювання не може розглядатися як загроза національній безпеці, обмежуватися чи каратися. За позицією цього документа, висловлювання не становлять загрози національній безпеці, навіть якщо вони: (I) виступають за ненасильницьку зміну політики уряду чи зміну самого уряду; (II) містять критику або образу країни, держави чи її символів, уряду, державних установ чи державних діячів, а також іноземної країни, держави чи їхніх символів, уряду, державних установ чи державних діячів; (III) протестують або виступають на підтримку протесту проти призову на військову службу або проти військової служби як такої, проти конкретного конфлікту чи загрози застосування сили в розв'язанні міжнародних суперечок через релігійні міркування або переконання совісті; (IV) спрямовані на передачу інформації про можливі порушення міжнародних норм щодо прав людини або міжнародного гуманітарного права. Ніхто не може бути покараний за критику чи образу країни, її символів, уряду, державних закладів чи діячів, а також іноземних країн, держав, їхніх символів, урядів чи діячів, якщо тільки ця критика чи образа не спрямована на підбурення до насильницьких

дій або може спричинити такі дії. За принципом 11 установлюється, що кожна особа має право одержувати інформацію від органів влади, а також інформацію стосовно національної безпеки. Будь-які обмеження цього права не можуть застосовуватися під приводом захисту інтересів національної безпеки, доки уряд не доведе, що це обмеження передбачене законом і є необхідним у демократичному суспільстві для захисту законних інтересів національної безпеки.

У 2015 році прийнята спільна програма Європейського Союзу та Ради Європи «Зміцнення інформаційного суспільства в Україні». Вона має на меті покращити свободу, різноманітність і плюралізм медіа, а також сприяти ефективності системи захисту персональних даних. Одним із головних компонентів програми є свобода слова та свобода ЗМІ. У цьому контексті передбачається підвищення професіоналізму ЗМІ у висвітленні питань, пов'язаних із європейською інтеграцією, підтримка неупередженого й незалежного висвітлення подій, зміцнення сталості та впровадження інновацій у сферах нових медіа й мовлення громад, підтримка створення справжньої системи суспільного мовлення в тому числі на регіональному рівні [10].

Стан свободи слова в Україні та невиправданий тиск і притягнення журналістів до відповідальності не раз були предметом розгляду різних європейських організацій. У Рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи «Свобода вираження поглядів у ЗМІ в Європі» відмічалися факти переслідування медіа та журналістів в Україні після публікацій, у яких висловлювалася критика політиків і посадових осіб при владі. Зокрема, ПАРЄ схвильована зловживаннями особливо в регіонах з боку податкових, регуляторних органів та органів Міністерства внутрішніх справ, спрямованих на залякування опозиційних засобів масової інформації, та запропонувала владі України провадити свою політику щодо ЗМІ так, щоб переконливо продемонструвати свою повагу до свободи слова в країні. Це має відбуватися шляхом забезпечення опозиції справедливого доступу до державних загальнонаціональних і регіональних каналів телебачення. Європейський парламент у Резолюції від 2004 року констатував, що інформаційна діяльність в Україні все ще залишається під загрозою, часто мають місце серйозні порушення проти ЗМІ та журналістів, такі як прями тиск і втручання у діяльність окремих ЗМІ з боку державних службовців, свавільні адміністративні та правові заходи проти телевізійних станцій, інших ЗМІ, утиски й насильство проти журналістів (пункт 20). З урахуванням цього цей орган закликав органи влади України поважати свободу слова й постійно вживати ефективних заходів для запобігання втручанням та покарання винних у випадках втручання в діяльність незалежних ЗМІ, свавільних адміністративних і правових дій проти телевізійних каналів, інших ЗМІ, а також утисків і насильства проти журналістів.

Упродовж тривалого часу Європейський суд напрацював однозначні та дієві критерії оцінювання належної поведінки учасників відносин, пов'язаних із реалізацією права на свободу слова. Зокрема, набула стабільного визначення практика висвітлення діяльності суспільних лідерів та інших публічних осіб. Свобода преси надає громадськості один із найкращих засобів отримання інформації та формування ідей і ставлення до політичних діячів. Більш загально, свобода політичних дебатів перебуває в самому серці побудови демократичного суспільства, що наскрізь пронизує Конвенцію. Межа допусти-

мої критики щодо такої публічної особи, як політик, є ширшою, ніж щодо приватної особи. На відміну від останньої, перша неминуче та свідомо йде на те, щоб усі її слова та вчинки були об'єктом пильної уваги з боку журналістів і широкого загалу, тому має виявляти більшу толерантність [11, п. 46, 54]. При цьому межі допустимої критики за певних обставин можуть бути ширшими, коли йдеться про державного службовця, що виконує свої повноваження, ніж коли йдеться про фізичних осіб. Проте не можна стверджувати, що державні службовці свідомо піддають ретельному обстеженню кожне своє слово чи дію тією самою мірою, як це роблять політики, отже, до них повинні застосовуватися ті самі механізми, що й до останніх, коли йдеться про критику їхньої діяльності. Державні службовці повинні користуватися громадською довірою в умовах, позбавлених надзвичайного занепокоєння, що зробить вдалим виконання ними своїх завдань. Отже, може постати необхідність у їх захисті від образливих словесних нападок під час виконання ними своїх обов'язків [12].

Практичний аспект вирішення колізії між публічним правом на вираження власних поглядів і приватним правом на недоторканність інформації про такі чесноти особистості, які зачіпають її честь і гідність, проілюструємо на прикладі конкретного рішення, винесеного ЄСПЛ. У справі «Відес Айсардзібас Клубс» проти Латвії» [13] заявник – неурядова організація, що займається захистом довкілля, прийняла резолюцію, у якій висловила занепокоєння з приводу збереження прибережних дюн на береговій смузі Ризької затоки. У резолюції містилися твердження, що мер міста «підписав незаконні документи, рішення та свідоцтва» й умисно не виконав рекомендацій відповідних органів щодо припинення незаконних будівельних робіт. Цю резолюцію було опубліковано в регіональній газеті «Талсу Вестіс» (Talsu – «Новини Талсі»). За позовом міського очільника місцевий суд виніс рішення на його користь. Суд визнав, що організація-заявник не довела правдивості своїх тверджень, наказав їй опублікувати офіційне вибачення й сплатити мереві відшкодування шкоди, завданої публікацією з наклепницькими твердженнями. Це рішення було підтвержене в апеляційній і касаційній інстанціях.

Вирішуючи цей спір по суті, ЄСПЛ зазначив, що судовий наказ, виданий проти організації-заявника, становив втручання в здійснення нею свого права на свободу вираження поглядів. І, хоча це втручання передбачено законом і мало легітимну мету, а саме захист репутації та прав інших осіб, воно не може вважатися необхідним у демократичному суспільстві, адже основною метою резолюції було привернути увагу державних органів до надзвичайно важливого питання, що становило публічний інтерес, а саме недоліки в роботі важливого сектора, яким управляють органи місцевої влади. Отже, організація-заявник як неурядова організація, що спеціалізується у відповідній галузі, виконала свою роль «сторожового пса» згідно із Законом про охорону довкілля. Така участь асоціації була важливою в демократичному суспільстві. Отже, щоб виконувати своє завдання ефективно, асоціація мала повідомляти інформацію та факти, що становили публічний інтерес, оцінювати їх і в такий спосіб сприяти прозорості діяльності державної влади.

Наказ було видано стосовно організації-заявника у зв'язку з її твердженнями, що мер підписав документи, про які йшлося, і не виконав розпорядження регіонального управління з питань охорони довкілля припинити будівельні роботи в прибережній

зоні. З урахуванням того що це було фактичне твердження проти конкретної особи, організація-заявник мала очікувати, що від неї вимагатиметься довести правдивість своїх тверджень, що вона й зробила. Резолюцію було визнано наклепницькою тому, що випадок стосувався міського голови особисто, тоді як рішення муніципальної ради ухвалювалися колегіально. З огляду на повноваження латвійського мера стосовно прийняття рішень та з урахуванням меж дозволеної критики державного діяча, Суд постановляє, що критика мера за політику всього органу місцевої влади не може вважатися зловживанням правом на свободу вираження поглядів.

Організація-заявник висловила власну правову думку, яка становила оцінку судження. Отже, від неї не вимагається доводити точність такого оцінювання. У зв'язку з цим Суд постановив, що в демократичному суспільстві органи державної влади, як правило, постійно наражаються на уважні та допитливі погляди громадян, урахуванням того що вони мають діяти добросовісно, кожен повинен мати змогу привернути увагу громадськості до ситуацій, коли він вважає їхні дії незаконними. Отже, попри повноваження діяти на свій розсуд, які надаються національним органам влади, Суд постановив, що не було розумної пропорційності між обмеженнями на свободу вираження поглядів організацією-заявником і легітимною метою.

З викладеного можемо дійти певних **висновків**. Свобода поглядів наділяє суспільство одним із найдосконаліших інструментів, що дають змогу довідатися і скласти уявлення про ідеї й позиції як самих суб'єктів вираження, так і тих явищ, які ними оцінюються, включаючи політичних лідерів. Право на свободу поширення інформації, вираження поглядів стосується обігу не тільки відомостей, які позитивно сприймаються середовищем, а й таких, що можуть зачіпати особисті інтереси й окремі сторони життя публічних осіб. Для об'єктивності процесу та його чесності має бути зроблене чітке розмежування між констатацією фактів та оціночними судженнями. Тоді як наявність фактів може бути продемонстровано, достовірність оціночних суджень не піддається доведенню. При цьому, попри підвищену увагу суспільства до вказаних питань, правозастосовна система під час їх регулювання мусить керуватися принципом поваги до прав людини у визначенні Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Література:

1. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 № 15-рп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>.
2. Тітко Е.В. Свобода вираження поглядів – один з важливих векторів європейської демократії. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010. Вип. 550 : Правознавство. С. 45–49.
3. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

5. Рішення ЄСПЛ від 10 грудня 2007 р. у справі «Штоль проти Швейцарії» (Stoll v. Switzerland), заява № 69698/01. URL: <https://www.5rb.com/case/stoll-v-switzerland/>.
6. Рішення ЄСПЛ від 21 січня 1999 року у справі «Яновський проти Польщі» (Janowski v. Poland), заява № 25716/94. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_248.
7. Йоганнесбургські принципи. Національна безпека, свобода висловлювання і доступ до інформації. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n32texts/johannesburg.htm>.
8. Сіракузькі принципи тлумачення обмежень і відступів від положень міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Документ ООН E/CN.4/1985/4. URL: <http://legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14624>.
9. Паризькі мінімальні стандарти прав людини в періоді надзвичайних станів. URL: <http://do.gendocs.ru/docs/index-1685.html?page=87>.
10. Спільна програма Європейського Союзу та Ради Європи «Зміцнення інформаційного суспільства в Україні». URL: <http://oda.te.gov.ua/data/upload/publication/borshchivska/ua/26700/instrykcija.pdf>.
11. Рішення ЄСПЛ від 9 червня 1998 року у справі «Інгал проти Туреччини» (Incal v. Turkey), заява № 22678/93. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%5C%22001-58197%22%5D%7D>.
12. Рішення ЄСПЛ від 21 березня 2002 року у справі «Нікула проти Фінляндії» (Nikula v. Finland), заява № 31611/96. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%5C%22001-5568%22%5D%7D>.
13. Рішення ЄСПЛ від 27 травня 2004 року у справі «Відес Айзсардзібас Клубс» проти Латвії» (Vides Klubs v. Latvia), заява № 57829/00. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#%7B%22itemid%22:%5B%5C%22003-1013988-1048313%22%5D%7D>.

Guyvan P. International legal regulation of the right to freedom of expression

Summary. The article is devoted to the research of a topical issue regarding the realization of a person's constitutional right to express their views freely in a modern democratic society. It is emphasized that, in accordance with major international legal acts that establish the global foundations of a just and democratic order, the right to freedom of expression encompasses all possible forms of its realization: verbally or in writing, including the freedom of journalism, the expression of opinions and ideas in print media, online -media, as well as all forms of art. State restrictions and other formalities may be applied to a person who freely expresses his or her views only in an exceptional list of cases that concern threats to the fundamental values of the state, the individual and society. The paper emphasizes that under the position of Art. 10 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms should not be interpreted sufficiently narrowly. It applies not only to a broad range of "information" or "ideas" that have been obtained by consent or viewed as inoffensive, but also to those that may offend, shock or disturb. Such are the demands of pluralism, tolerance and openness of thought, without which a democratic society is impossible. The state of freedom of speech in Ukraine and the unjustified pressure and holding journalists **УДК 347.98**